

VYTAUTAS TUMĖNAS

Lietuvos istorijos institutas
Lithuanian Institute of History

LIETUVIŲ KALVIŠKŲJŲ „SAULUČIŲ“ SIMBOLIAI SKIRTYBIŲ IR BENDRYBIŲ PRIEŠPRIEŠOS LAUKE

A Sun-like Cross Symbols of the Lithuanian Smithery
in the Field of Confrontation of Cultural Differences
and Commonalities

SUMMARY

The article analyzes the tradition of Lithuanian iron minted sun-like crosses, as the visual sign and instrument of socio-cultural power. It examines how communities and state authorities could have seen the unifying and dividing codes at the same time in the same signs. The personal stories of blacksmiths reveals how the iron sun-like crosses were used in various ways: the construction of national identity, the preservation of cultural peculiarity or initiating the conflicting intercultural communication, and the isolation and resistance to soviet cultural colonisation. The investigation uncovers how another non-conflicting and more acceptable interpretation for the soviet ideology was attributed to the smithed sun-like crosses. This interpretation came about through communication with the government institutions. Through a precise semiotic, historical and comparative analysis, the complicated and international aspects of their meaning, origin and migration are disclosed. The origins of the serpent-like rays may be traced not only from pre-Christian imaginery, they are found in the Gothic/Renaissance art motifs of Northern Italy. By the preservation of sun-like crosses the folk art tradition during the soviet period made their Christian semantics viable at the same time.

SANTRAUKA

Į lietuvių kalviškųjų saulučių-kryžių tradiciją žvelgiama kaip į vizualų ženklą, tampantį socialinės-kultūrinės galios instrumentu. Nagrinėjama, kaip bendruomenės jame gali matyti ir skirtingus, ir panašius kodus, suteikti jam ir skiriančias, ir vienijančias interpretacijas. Pasitelkus kalvių pasakojimus, aiškinamasi, kaip kalviškųjų saulučių ženklai buvo pasitelkiami kuriant tautinę tapatybę, saugant kultūrinę savastį arba kurs-

RAKTAŽODŽIAI: kryždirbystė, kalviškų saulučių simbolika, tautinė tapatybė, rezistencija.

KEY WORDS: cross crafting, symbolism of smithed sun-like crosses, national identity, resistance.

tant tarpkultūrinį konfliktškumą, plėtojant atsiribojimą ir rezistenciją prieš sovietinę kultūrinę kolonizaciją; kaip, bendraujant su valdžios institucijomis, jiems būdavo priskiriama kitokia kompromisiškai nekonfliktinė interpretacija, priimtina sovietinei ideologijai. Taikant semiologinę, istorinę bei komparatyvinę vizualių simbolių analizę, atveriami sudėtingesni, tarptautiškesni tiriamų ženklų sanklodos, reikšmės, kilmės ir migracijos aspektai. Banguotų spindulių saulučių motyvas kildintinas ne tik iš ikikrikščioniškų vaizdinių, bet ir iš Šiaurės Italijos gotikos/renesanso dailės. Išsaugojus sovietmečiu kalviškų saulučių tradiciją kaip liaudies kultūros reiškinį, drauge išliko ir jų krikščioniškoji semantika.

ĮVADAS

Į vizualiūs ženklus galima žvelgti kaip į ideologijos elementą. Lietuviškų kalviškųjų saulučių-kryžių tradicija XX a. viduryje, praradus Nepriklausomybę, tapo ideologiškai jautriu, konfliktškumą skatinančiu reiškiniumi. Šis vizualiosios etninės kultūros reiškinys jų puoselėtojų, entuziastų buvo suvokiamas kaip pranešimas apie savitumą, išskirtinumą ar unikalumą. Šie ženklai buvo pasitelkiami kuriant, išsaugant tautinę, religinę tapatybę ar kurstant tarpkultūrinį konfliktškumą, plėtojant kultūrinį atsiribojimą ir rezistenciją. Todėl tie patys ženklai už juos puoselėjančių bendruomenių ribų įgijo kitokią, atitinkamai priešišką reikšmę. Tačiau jie gali būti perskaitomi ir universaliau (kaip potencialūs humaniškos bendrystės kūrimo įrankiai), ir objektyviau. Tai neretai skiriasi nuo vidinio *emic* bendruomenių požiūrio, kuris yra socialiai, kultūriškai, religiška ir politiškai įtrauktas, suinteresuotas ir dažniausiai grindžiamas išskirtinumo, skirtybės paradigma.

Įprasta, jog vizualieji simboliai itin glaudžiai siejami su kultūrine tradicija, paveldu. Etninės kultūros paveldas dažniausiai aiškinamas kaip žinija, kartu kaip kultūrinė produkcija bei kultūrinės politikos versmė, šaltinis. Paveldas neretai susiejamas su vietinės autonomijos

ideologija. Kadangi paveldo žiniją apibrėžia tam tikra socialinė kultūrinė aplinka, terpė – vadinasi, ją smarkiai lemia ir laikotarpis. Todėl jos reikšmė gali būti suvokiama ir kaip tekstas, kuris gali būti ilgainiui kitaip perskaitomas pakitus aplinkybėms, terpei. Vadinasi, tokia žinija taip pat gali tapti priešpriešų ir varžybų lauku, kuris nėra pastovus ir nekinstantis¹. Tokiu būdu tapatybė, pasak Zygmunto Baumano, susijusi su „laiko jausmais, laiko pojūčiais“ ir atavistinėmis baimėmis, kas nėra „saugi viso gyvenimo garantija“, todėl dėl jos nuolatos ginčijamasi ir pervardijama². Sekant M. Guibernau galima teigti, jog tapatybė nurodo kelius, kuriais praeitis ir paveldas, kalba, religija, etniškumas, nacionalizmas yra pasitelkiami kurti įtraukimo ir išskirtinumo naratyvą, kuris apibrėžia bendruomenes ir kelius, kuriais nusakoma jų specifika, ypatingumas ir skirtingybės³. Kitoniškumo atpažinimas, pripažinimas gali padėti sustiprinti savastį – tapatybę, bet taip pat gali vesti į nepasitikėjimą, vengimą ir išskyrimą/atškyrimą⁴.

Kokiomis aplinkybėmis susiformavo ir plėtojosi lietuvių kalviškoji kryždirbystė, koks jos santykis su tradicijos ir tapatybės išsaugojimo bei rezistencijos paradigmomis, koks buvo sovietinės valdžios atstovų požiūris į jos simboliką – į

šiuos klausimus atsakyti 2016–2017 m. kalbinau tikslingai pasirinktus žymiausias Lietuvos tautodailininkus kalvius.

Jų atsakymai yra artimi subjektyviems pasakojamosios istorijos ar folkloriniams naratyvams.

KALVIŠKŲJŲ „SAULUČIŲ“ TRADICIJOS LIKIMAS SOVIETMEČIU

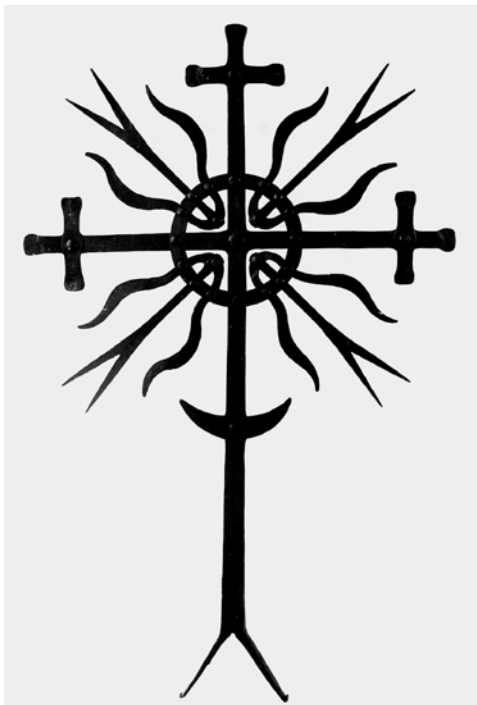
Lietuvių tradicinės kalvystės geležinių „saulučių“ simbolika daugialypė, ji turi įvairių reikšmių – tiek vietinių, tiek tarptautinių istorinių sąsajų ir semantikos kontekstų. Šis vizualus simbolis menininkų diskursuose dažniau siejamas su tautinio savitumo idėja bei ikikrikščioniška estetika, nors drauge turi akivaizdžių krikščioniškosios tradicijos požymių.

Senąją Lietuvos medinių ir geležinių kryžių-saulučių simboliką yra nagrinėję P. Galaunė⁵, A. Rūkštelė⁶, J. Perkovskis⁷, M. Gimbutienė⁸, A. Mažiulis⁹, Ž. Mikšys¹⁰, J. Zabulytė¹¹ ir kt. Tačiau šios simbolikos transformacijos šiuolaikinėje tautodailėje įdėmiau dar nėra tyrinėtos.

Šio reiškinių likimo XX a. analizė padeda atsekti geležinių saulučių vaizdinio mentalinio įsimbolinimo kelią į lietuvių šiuolaikinių tautinių simbolių grupę. Tai vyko siekiant universaliems, globaliems krikščioniškiems simboliams suteikti tautinį atspalvį, grįstą ikikrikščioniško dvasingumo „tradicijų archeologija“. Be to, stipresnis poreikis plėtoti tautinius, vietinius vizualius simbolius buvo grįstas rezistencija sovietizacijai. Kita vertus, ieškoti naujų krikščioniškos simbolikos interpretacijos būdų vertė ir antireliginės, ateistinės sovietinio režimo nuostatos – persekiojimai ir draudimai tautodailininkams puoselėti krikščionišką kryžių kūrybos tradiciją. Tautodailininkų kūrybinė diplomatija buvo tokia išradin-ga, kad pavyko rasti gyvybingą būdą,

kaip, atsiribojus nuo religinio krikščioniškojo turinio, geležinių saulučių žinia kalbėti „sovietiniuose rėmuose“ apie estetinę liaudies meno, jo mitopoetinių vaizdinių tradiciją. Moderniai interpretuoti kryžių simboliką tautodailininkus kalvius paskatino mokslininkų darbai, kuriuose nagrinėjami senosios liaudies dailės archajiški ikikrikščioniški ir krikščioniški elementai. Idėjų raidos genezė atskleidžia, kad lemtingas ir įkvepiantis „pagoniškas“ interpretacijas šiuolaikinėje tautodailėje tapo etnologės, archeologės Marijos Gimbutienės komparatyvinis mitologinis-etnodailėtyrinis veikalas apie lietuvių liaudies meno simboliką¹², kuris Lietuvoje buvo slapta išverstas ir entuziastingai skleidžiamas bei skaitomas. Drauge mentaliteto „užkulisuose“ gyvavo samprata, kad dabarties tautodailininkų saulutės – tai krikščioniškosios Lietuvos dailės tradicijos šiuolaikinė adaptacija. Kryždirbystės „saulučių“ vaizdinys kaip lietuvių tapatybės ženklas tapo itin artimas menininkų bendruomenei – jis plito į juvelyrką, profesionalią vaizduojamąją dailę.

Kryždirbystė sovietmečiu buvo konspiratyvi meninė veikla, liudijanti kultūrinę takoskyrą tarp „mūsų“ tradicijos ir „jų“ sovietizacijos. Tačiau kryždirbystės draudimas nebuvo visiškai griežtas, nes pasireikšdavo ir subjektyvus valdžios atstovų požiūris, kartais liudijantis užslėptą kultūrinės rezistencijos palaikymą.

1 pav. V. Jarutis. Kalviškis kryžius. XX a. 9 deš.

Antai kalvis Česlovas Pečetauskas (g. 1946) prisimena, kaip sovietmečio pradžioje kryždirbystė buvo nustumta į oficialios kultūros užribį, slaptos ekonominės amatų veiklos, religinės rezistencijos sritį:

Nedarydavom parodinių kryžių. Daugiau geležinius kryžius privačiai užsakydavo – tyliai ramiai paminklą pastatydavo kapinėse, o akmentašys ar mūrininkas pritaisydavo kryželį prie akmens ar mūrinio paminklo. Valdžia į kapines nekreipdavo dėmesio, santvarka į tai per daug nesikišo. Kapinės toks šventas dalykas. Būtų per žiauru, jeigu būtų pradėję niekinti kapus ar kitaip draskyti <...>. Sovietmečiu krikštydavo ir vaikus, ir pirmą Komunija būdavo. Daroma slapta. Mane naktį vedė į bažnyčią. Kad ryte ten mišių metu nelegaliai užkulisuose prieit pirmą Komuniją <...>. Suvaržymų daryti religinius

dirbinius sovietiniais laikais nebuvo labai didelių, nebent kituose regionuose. Aš gimęs, augęs Dotnuvos krašte. Mūsų pusėj nebuvo taip, kad tu pastatei, o jie akiplėšiška nuverstų. Nepasakyčiau, kad sovietinė valdžia drausdavo, bausdavo, draskydavo, sudaužydavo. Kažkaip, matyt, valdžioj irgi žmonės buvo... Kai tokia santvarka – nori, nenori... Kitas, sukandęs dantis kentėjo tą santvarką – neturėjo kur dėtis. Jeigu tu nebūsi komunistas – tai nebūsi kolūkio pirmininkas, o jeigu tu dar pasakysi, kad nenori – tai paklaus: „kodėl nenori? – esi liaudies priešas!“

Vytautas Jarutis (1936–2017) (1 pav.) apibūdino kolonizacinę ideologinę terpę, kurioje formavosi kryždirbių estetinės nuostatos, bei kokie buvo karjeros apribojimai už religinės dailės puoselėjimą:

Sovietmečiu kryžius kapinėse darydavom individualiai. Niekas ten per daug nesikabindavo, bet perspėdavo. Bet viešose vietose – jau ne. Mes visi su kunigaiss bendravom. Ir I. Užkurnys, ir daug kitų medžio drožėjų slapta darė bažnyčiom ir dievuliukus, ir kryžius. Bet niekas tų darbų nesiviešino. Ir kapinėse darėm. Ten niekas nevažiuos tau ieškot kur. Visur buvo pilna kryžių tais laikais <...>. Atvažiuoja žmogus, sako: „Man rekomendavo, kad galiu su tavim atvirai kalbėt... Mano mama mirdama prašė, kad aš padaryčiau jos kapam kryžių, kad prie jos būtų paminklas kryžius. Aš dirbu ministerijoje, rimtose pareigose. Jeigu aš padarysiu – mane pašalins iš darbo. Bet man pasakė, kad „gali į tą žmogų kreiptis; pasakyk vietą – jis nuvažiuos, pažiūrės ir padarys, ir niekas nežinos“. Tai mes taip ir susitarėm. Aukštaitijoj aš padariau tą kryžių, jo giminė tarpininkavo... Ne visi buvo ten ideologiniai tie darbuotojai valdžioje. Mes žinjom, ką mes darom, ką mes galim, ko negalim. Ir darėm tikrai šventus darbus. Tiktai tas, kas nežino to laikotarpio, gali

aiškinti, kad ten sovietinė įtaka <...>. Tie, kurie sako, kad mes kūrėm sovietinį meną, perlenkia lazda. Ta propaguojama ideologija buvo kita, nei mūsų dvasinis pasaulis. Mes parodose negalėdavom rodyti kryžių, bet kapinėse tau nieks neuždraus. Aš dirbau Merkinės bažnyčiai, kada mane įskundė Saugumui. Tada mane nusprendė pašalinti iš Liaudies meno draugijos (nes tie, kurie darė bažnyčiose, ar dievukus, tai ne vienas buvo pašalintas iš jos. Nenubausdavo, tik uždarydavo kelią į viešą kūrybą. Netapęs LDM nariu, aš jau nebūčiau galėjęs dalyvaut parodose). Su rašytoju V. P. mes labai gražiai bendravom, tai jis atvažiavo tuo reikalu žiūrėti. Atsivežė į Merkinę prie bažnyčios, sako: „einam, parodyk, ką tu čia pridarei“. O aš ten tik pagrindinių durų visus apkaustus padariau ir zakristijos spyną kalvišką labai sudėtingą... Viršuj buvo niša – aš buvau sutaręs su klebonu, kad padarysiu kryžių. Bet dar nebuvo pradėjęs. Tai ir išgelbėjo. V. P. apžiūrėjo, apžiūrėjo, sako: „O kur kryžius?“ O buvo paskūsta, kad ir kryžius ten darau. Sakau: „Vytatai, dar nespėjau padaryt kryžiaus.“ V. pasilenkė man per petį ir sako: „Tu neerzink tų durnių, tu kentėsi. Nedaryk to kryžiaus.“ Pažiūrėkit, kokia žmogaus dvasia – ką jis man pasakė. Ir dar sako: „Saugokis to žmogaus nes jis tave įskundė.“ Ir dar: „Pirmininkas tave šalins iš Liaudies meno draugijos.“ Kada įsikišo V. P., tai man Pirmininkas sako: „Džiaukis, kad tu turi tokį gerą draugą, kuris tave išgelbėjo.“ Tai aš jam atsakiau: „Ką tu šneki? Kultūros ministerija davė leidimą restauraciniams darbams bažnyčiai.

2 pav. S. Špūkas. Kalviškas kryžius. XXI a. pr.

Tai Kultūros ministerija sovietam priklauso ar kažkokiai kitai valstybei? Tai tas tik mik, mik. Sakau: „Pažiūrėkit, gavo leidimą restauracijai ir mane pasikvietė restauraciniams darbams...“

Kalvis Stanislovas Špūkas (g. 1940) (2 pav.) apie tradicinių kryžių likimą pokariu prisimena: „Iš Norvydžių eidavom į Šiluvą keliu per pušyną, daug buvo labai koplytėlių gražių pristatyta. Ir „saulutės“ ten būdavo, kažkas kalda vo. Paskui stribai jas iššaudė, išdaužė ir nebeliko...“

„SAULUČIŲ“ KALVYSTĖS TAPSMAS IR AIŠKINIMAS MODERNYBĖJE

Sovietmečiu gyvają kalvystės tradiciją palietė modernizacija, tačiau kalviai dar labiau susidomėjo ir kalvystės isto-

rinėmis technologijomis bei formomis studijuodami knygas ir muziejų eksponatus. Tautodailės specialistams pavyko

3 pav. Č. Pečetauskas. Kalviškas kryžius. XX a. pab.

įtraukti metalo kryždirbystę į naujųjų tautodailės skulptūrų-paminklų puošybą, kviesti jos kūrėjus į parodas. Kita vertus, kalvystė rutuliojosi ir tradicinėje terpėje per tėvų, draugų ir pažįstamųjų įtaką ir būsimų kalvių tiesioginį sąlytį su kraštovaizdžio paveldu bei vietiniais religiniais papročiais.

Č. Pečetauskas (3 pav.) tradiciją perėmė iš savo giminių ir kaimynų:

Aš nuo aštuoniasdešimtųjų metų pradėjau kalviauti. Pradžioj tai buvo hobis. Dariau žvakides, namų apyvokos daiktus, detales interjerui. Kaip Blaivybės draugijos narys skaičiau mažuose miesteliuose paskaitėles apie blaivybę ir drauge darydavau savo darbų parodėles – ten ir savo kryžius rodydavau.

Mano senelis buvo dvaro kalvis, o tėvas buvo ir dvaro, ir savarankiškas. Kalviškų darbų dvare buvo visokių: reikdavo ir kaimo bažnytelę papuošti, ir varpinę... Vis kryželių visur reikėjo.

Susidomėti metalo kryždirbyste jį paskatino ir kraštiečio vienuolio kapucino Tėvo Stanislovo (A. M. Dobrovolskio, 1918–2005) kūrybinė veikla. Kalvio liudijimu, Tėvas Stanislovas buvo vienas aktyviausių kryžių-saulučių propaguotojų ir kūrėjų. Jis kalė kryžius saulutes interjerams, dovanojo jas mylimiems žmonėms. Į jo kryždirbystės reikšmę kultūros raidai atkreipė dėmesį ir V. Milius, ragindamas, kad laikas susidomėti Tėvo Stanislovo kūryba, juk jo sukurti kryžiai yra paplitę tiek eksterjeruose, tiek interjeruose¹³.

Č. Pečetauskas savo amato pradžią sieja su alternatyvia bažnyčios galia, o kūrybingumą – su Lietuvos tautodailininkų sąjungos veikla:

Meniški tradiciniai kryžiai man parūpo drauge su „Aukso vainiko“ konkursais, taip pat su V. Jezerko pradėtais kalviškos kryždirbystės konkursais. Juose ir tapau Lietuvos kalvių kalviu. Pirmos parodos vyko 1982, 1985 metais. Aš eksponavau ir kryžius. Bet jų neišryškinau – dariau kaip saulutes su puošybinėm gėlė-

lėm. Nedarydavau akiai tik tam, kad pasidėti, parodoj eksponuoti. Visi jie „iškeliaudavo“: užsakymai būdavo į kapines, o ypač į bažnyčią. Į bažnyčią valdžia irgi nelysdavo per daug. Nebuvo bažnyčios uždarytos, bet buvo suvaržytos. Atributika visa sakralinė vis tiek buvo. Drožėjai ir Marijas droždavo, ir Rūpintojėlius. O kiek daug jų buvo...

Vladas Kuzinas (g. 1952) kryždirbystėje iškilo itin nuodugniai studijuodamas paveldą muziejuose, konsultuodamasis su mokslininkais:

Aš atėjau į kalvystę 1984 m. Į Lietuvos tautodailininkų sąjungą mane priėmė po dviejų metų. Tada ir pradėjau saulutes, kryžius daryt. Kaimo kalviai darydavo paprastesnes. O man patiko klasikinis stilius. Tais laikais reikėjo daug pastangų, kad reikiamą knygą surast. Šios žinios sunkiai prieinamos buvo. Visi jauni žmonės mano, kad jie viską moka ir žino. Bėgant laikui, supranti, kad nelabai daug ko žinai ir moki, reikia mokytis, domėtis. Giliau kalvystės tradiciją pažinau vėliau, kai nuvažiavau 1989 m. į Rygą. Ten profesorius Antein Aleksis (knygos „Damaskinis plienas Baltijos šalyse“ autorius) man daug papasakojo apie istorinę kalvystę ir atspausdino raštą, skirtą Lietuvos nacionalinio muziejaus direktoriui: kad yra toks jaunas kalvis, kuris viską moka, viską žino; jūs padėkit jam susipažint su fondais ir paglobokit. Kai man suteikė galimybę dirbt fonduose, supratau, kad visiškai nieko aš nežinau... Kai važiovo į Švediją archeologijos, istorijos vadovai, tai jiems reikėjo restauruoti tų saulučių kolekciją. Paskui kilo mintis sau pasidaryt saulučių (kopijų) kolekciją ant sienos. Prasidėjo savų staklių gamyba, istorijos klausimai, saulučių, kalavijų ir jų makščių kalyba. Kai pradėjau mokytis ir domėtis, paaiškėjo, kad ne taip viskas paprasta ir literatūros nėra daug. Iki šiol Č. Kontrimo knyga geriausia – klasifikuo-

4 pav. V. Kuzinas. Kalviški kryžiai. V. Cikana. Vartai. 2009 m., Lukšiai, Šakių r.

ta pagal rajonus ir t. t. Šiuolaikiniai kalviai meistrai visokių ten vielyčių privirina, privirina. Man nepatinka tokie dalykai... Muziejų fonduose dirbdavau. Man suteikė galimybę, aš nusipiešiau 200 pavyzdžių kaimo kalvių saulučių. Kitiems taip neleisdavo, bet man, kadangi aš ten dirbau istorijos ir archeologijos skyriuje, leido. Tai pasiguldau ant popieriaus kryžių – ir pieštuku siluetą apsivedu, užsirašau numerį eksponato. Rulonai tokių buvo... Pradėjau daryti saulutes ir ant paminklų kapinėms. Tada man pasirodė įdomu padaryti parodai kolekciją saulučių visiškai ne už pinigų. Nes yra daug tokių, kurias aš pats sugalvojau, bet yra ir daug tokių saulučių, kur aš nieko nekūriau – aš paimu ir atkar-toju originalą.

V. Kuzino kūrybą įkvėpė ir Sąjūdžio iškeltos idėjos. Jeigu nebūtų Vilniuje atstatyti po susprogdinimo Trys Kryžiai – jam nebūtų gimusi mintis sukurti 8 metrų aukščio trijų kryžių-saulučių paminklą (Lukšiai, 2009 m.) (4 pav.).

Literatūra ir nuorodos

- ¹ Brian Graham, Peter Howard, *Heritage and Identity. The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity*. Brian Graham, Peter Howard (eds.). Hampshire, Burlington: Ashgate Publishing Limited, 2008, p. 2–5; Iain J. M. Robertson, *Heritage from Below: Class, Social Protest and Resistance*. Ten pat, p. 144–147.
- ² Zygmunt Bauman, *Identity: Conversations with Benedetto Wecchi*. Cambridge: Polity Press, 2004, p. 11.
- ³ Monsterrat Guibernau, *Nationalisms: the Nation-State and Nationalism in Twentieth Century*, Cambridge: Polity Press, 1996.
- ⁴ B. Graham, P. Howard, *Heritage and Identity*, p. 11.
- ⁵ Paulius Galaunė, *Lietuvių liaudies menas*. Kaunas: L.U. Humanitarinių mokslų fakulteto leidinys, 1930.
- ⁶ Antanas Rūkštelė, Lietuvių kryžiai. Jų kilmės aiškinimai ir trūkumai, *Draugas* (2 d.), 1957 03 03, p. 1–2, 5.
- ⁷ Juzefas Perkovskis, *Žemaičių liaudies meno ornamentas: forma ir simbolika*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1999, p. 26–30.
- ⁸ Maria Gimbutas, *Ancient Symbolism in Lithuanian Folk Art. Memoirs of the American Folklore Society*. Vol. 49. Philadelphia: American Folklore Society, 1958.
- ⁹ Antanas Mažiulis, Lietuviškasis kryžius ir jo kilmė, *Aidai* 2, 1951, p. 60–70.
- ¹⁰ Žibuntas Mikšys, Saulė ir žaliuojantis medis religinio meno šviesoje, *Aidai* 3, 1959, p. 112–122.
- ¹¹ Jolanta Zabulytė, Saulės kulto apraiškos armėnų ir lietuvių kryžiuose, *Eidos: filosofinės antropologijos, hermeneutikos ir orientalistikos žurnalas*, 2004. [<http://www.litlogos.eu/eidos/research/zabulite.html> [žiūrėta 2017 07 25]; J. Zabulytė, Saulės motyvai XIX a. pabaigos–XX a. pradžios medinių kryžių dekore: forma, kilmė, reikšmės interpretacijos, *Liaudies kultūra* 3 (96), 2004, p. 30–47.
- ¹² M. Gimbutas, *Ancient Symbolism*.
- ¹³ Vacys Milius, Išeivijos lietuvių kryžių tyrinėjimai, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*. Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, (t. 21), 2002, p. 82.

B. d.